

Tankar om glasnost redan 1839

Markisen Astolphe de Custines bok "La Russie en 1839" var det mest lästa och omtalade verket om Ryssland vid 1800-talets mitt. Flera nyutgåvor av boken har nu kommit i väst (tyvärr saknas ännu en svensk översättning), och den torde i dag vara det mest lästa verket om Ryssland, precis som för 150 år senare. I boken talas om glasnost: "När glasnosts sol till slut går upp över Ryssland, kommer hela världen att skälva" . . .

AV BENGT JANGFELDT

I *The Oxford Dictionary of Quotations* kan man finna följande citat från 1868: "An intelligent Russian once remarked to us, 'Every country has his own constitution; ours is absolutism moderated by assassination'."

Sentensens upphovsman uppges vara okänd, varför citatet hänförs till de "anonyma".

Sarkasmen har i själva verket en fransk förebild: "Le gouvernement russe est une monarchie absolue, tempérée par l'assassinat" – *det ryska styrelseskicket är en absolut monarki, mildrad av attentat*. Den formulerades ursprungligen av markisen Astolphe de Custine (1790–1857), vars bok *La Russie en 1839* (1843) var det mest lästa och omtalade verket om Ryssland vid 1800-talets mitt.

Sentensen om det ryska statsskicket är inte den enda av Custine som fått vingar; så vitt jag vet brukas exempelvis den proverbiala kolossen på lerfötter ur Daniels bok här för första gången som en metafor för Petersburg. Men än viktigare är att boken allmänt är oöverträffad som reseskildring från Ryssland och vittnesbörd om det ryska enväldet. Detta är desto märkligare som Custine inte var någon kännare av landet och bara tillbragte fyra sommarmånader där 1839.

"OFFER BRUKAR BLI SKARPA iakttagare", påpekade Sir Isaiah Berlin för George Kennan, en av dem som skildrat markisens skickelsediga liv (*Marquis de Custine and His Russia in 1839*, Princeton 1971). Och Custine var, när han den 4 juni 1839 anträdde sin resa till Ryssland, verkligen ett offer: för revolutionsterrorn (som gjorde honom både fader- och farfaderlös); för en sexuell läggning (äktenskapet till trots) som ledde till en skandal som till omfattning och verkningar bara kan jämföras med den som senare drabbade Oscar Wilde; och för en bristande

skönslitterär talang som aldrig förskaffade honom – vän till Victor Hugo, George Sand, Balzac och Heine (som fö kallade honom en "demi-homme de lettres") – den ställning på parnassen han så innerligt eftertraktade. Dessutom dog hans hustru, barn och mor inom loppet av tre år.

Sedan han i mitten av 1820-talet stötts ut ur den societet han av födsel tillhörde, ägnade han en stor del av sitt liv åt resor, och det han inte lyckades förverkliga på prosans och poesins område uppnådde han på rese- och skildringens. Efter att 1830 ha publicerat några skisser från ungdomsresor till Schweiz, Italien, England och Skottland, företog han följande år en resa till Spanien. Boken kom ut 1838 och fick så bra kritik att Custine genast insåg vad han bäst borde använda sitt bläck till.

Det är oklart vad som fick markisen att resa till Ryssland – vid sidan av den allmänna reslusten. En impuls kan ha varit Tocquevilles *De la Démocratie en Amérique*, vars första band utkom 1835 och som Custine läste och tog djupt intryck av.

Tocqueville avslutar sin bok med några rader om likheten mellan Rysslands och Förenta staternas historia, en observation som knappast kan ha undgått att göra intryck på Custine: "Amerikanen (...) kämpar mot vildmarken och ett hårt liv; den senare mot civilisationen, med alla medel. (...) Anglo-amerikanen förlitar sig på det personliga intresset för att uppnå sina mål och ger fritt svängrum åt folkets ostyrd styrka och sunda förnuft; ryssen koncentrerar samhällets hela auktoritet

i en enda hand. Den förres huvudinstrument är friheten; den senares – slaveriet. Deras utgångspunkter skiljer sig och vägarna är olika; ändå tycks båda vara utvalda av högre makter till att länka halva jordklotets öden."

VILKA MOTIVEN ÄR, var det ingen fiende av Ryssland som sjövägen nådde St Petersburg den 10 juli 1839, tvärtom – Custine reste ut som övertygad aristokrat och revolutionsmotståndare, i förhoppningen att han i Ryssland skulle finna en verklig aristokrati. När han återvände hem var det med en djup tro på de demokratiska institutionerna: "Jag lämnade Frankrike uppskrämd av excesserna i en vantolkad frihet, jag återvänder hem övertygad om att det representativa sättet att styra, om än inte det moraliskt mest fulländade, ändå måste betraktas som det klokaste och mest måttfulla styrelseskicket."

Däremellan låg fyra månader i Ryssland och en omskakande upplevelse av det imperium som med järnhård hand styrdes av tsar Nikolaus I, "Europas gendarm". "La Russie en 1839" skrevs som en dagbok, och Custine skildrar med en blandning av irritation och skräck de vedermödor han tvingas genomgå för att döja vad han håller på med. Annars väntar Sibirien, som "trois ryssarnas av Peter den Store inspirerade anspråk börjar vid Wisla".

Det har sagts att Custines bok lika mycket är en profetia som en skildring av den tidens

FORTS NÄSTA SIDA

UNDER STRECKET

FORTS FRÅN FÖREG SIDA

Ryssland. Och visst är parallellerna mellan det samhälle som Custine beskriver och den sovjetiska versionen på det ryska temat slående.

Den som vistats länge i ett land blir till sist blind för vad han ser, men Custines blick är vaken och oförvillad. När han förvänas och förskräcks över vad han ser i "detta dekorade träsk, denna reveterade sankmark", gör han det naturligtvis i egenskap av fransk aristokrat som hamnat på den europeiska vischan, men för det mesta reagerar han helt enkelt som en sund, normal människa bör göra. Och hans iakttagelser framkallar igenkännande sukar från en senare tids iakttagare av det ryska samhället: den rigorösa tullen (nästan alla markisens böcker konfiskerades), den löjeväckande censuren, misstänksamheten mot utlandet (samtidigt som man efterapar allt utländskt), föraktet för individen och människolivet, den ständiga skrällen hos ryssen (som "inte kan le med ögonen och munnen samtidigt"), den offentliga lögnen ("Att ljuga är här detsamma som att försvara tronen, att tala sanning – att skaka samhallets grundvalar") hemlighetsmakeriet kring olyckor, mord etc ("barn, vänner, släktingar går under – och ingen vågar gråta"), det totala godtycket i förvaltning och styre, den undermåliga läkarvården ("den som tvingas kalla på en rysk doktor kan redan betrakta sig som död"), den usla betjäningen på hotel- len, de eländiga vägarna, fylleriet, smutsen.

MEN DET SOM GÖR Custines bok verkligt betydande är inte i första hand författarens blick för betydelsebärande detaljer utan hans förmåga till analys och slutledning. Denna förmåga röjs inte minst i beskrivningen av det ryska imperiet som en "enorm teatersalong, där man i alla loger bara intresserar sig

för vad som händer bakom kulisserna". Sydlänningen Custine trolldoms av Petersburgsnätternas ljus, men blundar samtidigt inte för det faktum att "Ryssland är ett fasadernas land".

Petersburg är, noterar han, inget annat än "ett militärläger förvandlat till stad", med dagen strikt indelad i bestämda aktiviteter, alla kretsande kring kejsaren, hovet och militären: parader, mottagningar, offentliga fester, baler. Detta ritualiserade liv får Custine att föraktfullt jämföra tsarens hov med en teater, "där skådespelarna hela tiden är sysselsatta med en generalrepetition" som går ut på att "korrigera och förbättra en ändlös samhällskomedi med titeln 'Nordlig civilisation'".

Det teatraliska draget i den ryska (petersburgska) kulturen under första hälften av 1800-talet är något som Jurij Lotman, klart inspirerad av Custine, behandlat i några viktiga uppsatser. Men det är inte det enda exemplet på Custines analysförmåga. Tillsammans med Boris Uspenskij har Lotman utrett ett annat fenomen som markisen berör och som haft en avgörande betydelse för Rysslands utveckling: den ryska kulturens i grunden dualistiska karaktär, frånvaron av en tredje kraft – som i samhällslivet tagit sig uttryck i avsaknaden av ett borgarstånd och inom religionen i avsaknaden av ett skärldsalternativ. (Härav, för övrigt, liberalismens svaga ställning i Ryssland; härav förkärleken för maximalistiskt tänkande och extrema lösningar – det är ingen tillfällighet att socialdemokratien blev kommunism just i Ryssland.)

Custine har många tänkvärda funderingar kring det tredje ståndet. Landet består av godsägare och livegna, men "husbonden kan kallas fri bara för att han själv har slavar", slår Custine fast. Till och med tsaren är ofri och lever i ständig skräck – för sitt folk och för "revolutionen". I den ryska aristokratin,

som han satt så stort hopp till, ser markisen bara en klick anpassningar som svärmar kring tronen. "Jag märker", skriver han, "att jag börjar låta som en parisisk radikal. Men även om jag är demokrat i Ryssland förblir jag ändå en äkta aristokrat i Frankrike. Är väl inte bonden från Paris omgivning eller den obetydligaste borgaren i Frankrike många gånger friare än den förnämste herremannen i Ryssland?"

SKAPANDET AV EN MEDELKLASS är en förutsättning för att "folket inte skall förvandlas till en hjord vaktad av våldresserade schäfflar" – "Rysslands framtida öde" är i själva verket avhängigt av denna "nya samhällsklass", skriver Custine. Samma insikt drev sekelskiftets liberala reformpolitiker, men de var för sent ute, och sjuttiofyra år efter den "fruktansvärda revolution" som Custine profetiskt förutsåg är frågan om en rysk medelklass lika aktuell som någonsin på markisens tid.

Ryssland behövde bättra på sitt dåliga rykte i Europa och Custine fick bästa tänkbara bemötande under resan – han togs till och med emot av tsaren. När han 1843 publicerade sina intryck, väckte det därför bestörtning vid ryska hovet. I stället för en positiv skildring av landet fick man en nidbild!

Boken belades omedelbart med importförbud och fick inte ens omtalas, och samtidigt igångsattes en stor kampanj för att gendriva Custines påståenden. Författare städlades av den tidens KGB, motskrifter skrevs och trycktes (givetvis på franska och i utlandet) – hela det tsaristiska propagandamaskineriet sattes i gång för att bekämpa ett verk som officiellt inte existerade!

Resultatet blev det väntade. Boken lästes av "alla": "Jag vet inte ett enda hem av hyggelig standard där man inte finner Custines verk om Ryssland", mindes 1851 Alexander

Herzen, som betecknade boken som "den tveklöst intressantaste och klokaste som skrivits om Ryssland av en utlänning"; Custine "har studerat oss med kärlek och därför inte kunnat undgå att gissla det, som gisslar oss".

"När *glasnost* sol till slut går upp över Ryssland", skriver Custine, "kommer den att belysa så många orättvisor, så många vidunderliga grymheter, att hela världen kommer att skälva."

DET KURSIVERADE ORDET kommer från den ryska översättningen av boken, som utkom först 1930, på tröskeln till det nya enväldet. Denna översättning har nu för första gången givits ut igen, på flera förlag och i hundratusentals exemplar. Samtidigt har det kommit flera nyttigävor i väst (se listan nedan), vilket innebär att "La Russie en 1839" torde vara ett av de mest lästa verken om Ryssland just nu, precis som för 150 år sedan. I förordet till den ryska utgåvan påstås att boken också översatts till svenska. Det är tyvärr inte sant, men borde kunna bli det.

Bengt Jangfeldt

Bengt Jangfeldt är docent i slaviska språk och redaktör för Artes.

*

"Empire of the Czar. A Journal Through Eternal Russia" (Anchor Books, 1990, 631 s; nytryck av 1843 års eng utg.)
"Letters from Russia" (Penguin Classics, 1991, 260 s.)
"Lettres de Russie" (Gallimard, folio 1990, 413 s.)

SvD 91.09.01